

De kapel van Koelhorst op het Hoogland (ca. 1350-1843)

H. L. Ph. Leeuwenberg

*Dáár staat Koelhorst reeds te praalen
Trots op zyne nachtegaalen
Op zyn hooge boomen prat.
Als de zwoele windjes woelen,
Koelhorst, komen we ons verkoelen,
Aan den stroom, waar gy uit drinkt.*

Pieter Pijpers, *Eemlandsche Tempe*, 1803

Het middeleeuwse landschap van de Nederlanden moet sterk zijn bepaald door de nadrukkelijke aanwezigheid van de vele kerkspitsen, geëxalteerde getuigen van een grondige kerstening van ons land. Vele kerkgebouwen zijn in de loop der eeuwen verdwenen: verwoest of afgebroken, soms vervangen door fraaie bouwsels in neo-stijl. Voor zover de overgeblevene niet zijn weggedrukt door een planologie van grootschalige allure, karakteriseren ze nog steeds de sky-line van steden en dorpen. Maar een bijzondere categorie van bedehuizen, die in de middeleeuwen wijd verbreid is geweest, is, althans in de noordelijke provincies, goeddeels verdwenen: de kapellen. Er zijn vele soorten kapellen geweest: simpele devotiekapelletjes of „cruyden” langs de wegen of op kruispunten van voetpaden, kerkhofkapellen, kloosterkapellen, privé kapellen van edelen en andere aanzienlijken, altaarkapellen in de zijnissen van parochiekerken, en de losstaande buurtkapellen, bedehuizen soms zelfs met zielzorg maar zonder parochiale status ¹⁾. Sommige van deze bouwsels wisten zich te handhaven doordat zij tot parochiekerken werden gepromoveerd, andere werden omgebouwd tot boerderij of woonhuis. De meeste zijn echter na de Reformatie ten onder gegaan.

Van een aantal van deze buurtkapellen in het Sticht is het bestaan vóór de Reformatie bekend, vaak ook niet meer dan dat. Een daarvan was gelegen op het Hoogland bij Amersfoort, in de buurschap Koelhorst. Ongeveer vijf eeuwen is zij in gebruik geweest, vóór de Reformatie ten behoeve van de katholieke eredienst, daarna als hulpkapel van de hervormden. Als tenslotte Hoogland in 1838 een zelfstandige gemeente wordt, blijkt de kapel te bouwvallig en te klein, en besluit men een nieuwe kerk te bouwen op Den Ham. Op 29 oktober 1843, zeven maanden na de eerste steenlegging, wordt deze in ge-

¹⁾ H. Mosman, 'Iets over het kapelwezen in de middeleeuwen', *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (AAU)*, LIX (1935) 270-299. W. Nolet en P. C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam, 1951) 311-313, 340.

bruik genomen 2). De oude kapel wordt echter niet afgebroken, maar in 1843 voor f 800,— verkocht aan de familie Van Tuyl van Serooskerken, eigenaresse van het landgoed Koelhorst. Sindsdien is zij in gebruik als begraafkapel van de familie. Het rondom gelegen kerkhof blijft dienen als begraafplaats van de hervormde gemeente. Bij de verwerving van het landgoed door de gemeente Amersfoort in 1979 wordt de kapel buiten de verkoop gehouden 3).

De buurschap Koelhorst

Koelhorst maakt deel uit van de voormalige gemeente Hoogland. Het oorspronkelijke Hoogland omvatte echter een minder omvangrijk gebied. De oude gemeente Duist, De Haar en Zevenhuizen werd pas in 1879 bij de gemeente Hoogland gevoegd. Tot in de 16e eeuw duidde men met het toponiem Het Hogeland een nog beperkter gebied aan, nl. de hoger gelegen gronden in het zuiden. Doordat de noordelijke polders op zeker moment bestuurlijk bij het oude Hogeland werden ingelijfd is men na verloop van tijd Het Hogeland als pars pro toto voor het hele gebied gaan gebruiken, inclusief het afzonderlijke gerecht Emmeklaar.

Het Hoogland dan, in enge, middeleeuwse zin bestond uit een rug van hoge zandgronden, zich uitstrekkend van De Hoef in het oosten via Den Ham langzaam aflopend naar het westen en gemiddeld 5 à 6 meter boven N.A.P. Het in de westpunt gelegen Koelhorst was iets minder hoog dan de rest van het Hogeland. Benoorden deze rug lagen in het oosten de hoogveengebieden Kalveen en Hooglanderveen, in het noord-westen de polders Slaag, Boven- en Neder-Zeldert, het Nieuwland en De Hond, uitlopers van het laagveengebied van de Gelderse Vallei. De licht golvende, middelhoge zandgronden leenden zich ook zonder ingewikkelde waterstaatkundige voorzieningen voor de uitoefening van het gemengd bedrijf. Hier mogen we dan ook de vroegste bewoning van Hoogland veronderstellen 4). De onregelmatige verkaveling wijst daar al op, evenals de vele toponiemen eindigende op -laar, die voorkomen waar van bosontginningen sprake is. De lagere gronden echter tonen de typische strookverkaveling van latere, meer systematische ontginningen van de veengebieden, die vermoedelijk in de 12e of 13e eeuw hebben plaatsgevonden.

De vroegste vermelding van een rechterlijke organisatie op het Hoogland dateert van 22 februari 1254. De bisschop van Utrecht bemiddelt op die dag in een twist tussen Adam van Lochorst en diens oom Jan van Lochorst over de verdeling van de goederen van de Lochorsten in het Eemland. Daarbij worden aan Adam onder meer toegewezen de jurisdictie in Hees (onder Soest),

2) A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, V (Gorinchem, 1844) s.v. Hoogland.

3) *De stad Amersfoort. Algemeen nieuws- en opinieblad voor Amersfoort*, 17 okt. 1979.

4) In de schenkingsoorkonde van Karel de Grote van 7 juni 777, waarin hij de kerk van Utrecht begiftigt met onder meer vier wouden ter weerszijden van de Eem, wordt een van deze wouden genoemd Vuidoc, wat volgens de bewerkers van het Oorkondenboek misschien geïdentificeerd kan worden met 'de maalschap Wedene bij Hoogland', S. Muller Fz. e.a., ed., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (OSU)* (5 dln; 's-Gravenhage, 1920-1959) I, nr. 48. Of het hier om een maalschap handelende valt sterk te betwijfelen.

Soest en Emmeklaar en de gerechtigheden tot de hof in Emmeklaar behoren-
de 5). Uit een beleningsoorkonde van 24 maart 1283 blijkt dat gerecht en
tiend van Emmeklaar bezit zijn van de S. Paulusabdij in Utrecht. Het is de be-
kende oorkonde, waarin voor het eerst sprake is van malen op het Hoogland
6). Van Iterson heeft gemeend op het Hoogland drie gerechten te kunnen on-
derscheiden; dat van Emmeklaar van de abt van S. Paulus, en die van Zeldert
en Hoogland van de bisschop 7). De situatie is erg onduidelijk door de grote
verscheidenheid van geografische benamingen waarmee de schouten vanaf
de 14e tot in de 16e eeuw hun ressorten hebben omschreven. Bij vergelijking
van een groot aantal door de schouten uitgevaardigde akten en andere ver-
meldingen blijkt echter dat op het Hogeland en de omringende polders
slechts twee schouten jurisdictie uitoefenden, de ene van bisschopswege en
de ander namens de abt van S. Paulus. Tot het district van de bisschopsschout
behoorden in ieder geval de maalschap Koelhorst en de polder Over-Zeldert
8). Onder de abtsschout ressorteerden de polders Neder-Zeldert en Slaag en
wellicht de daarop aansluitende polders Nieuwland en De Hond 9). In de
maalschap van Wede en Emmeklaar waren beide schouten gerechtigd. Hoe
daar het verloop van de grenzen tussen beide gerechten was zou nadere be-
studering van de akten op hun vermeldingen van toponiemen aan het licht
kunnen brengen. Dit valt evenwel buiten ons bestek 10).

De buurschap Koelhorst, gesitueerd op de hogere zandgronden, behoorde tot

5) --- *et iurisdictioni in Hese et in Sose et in Emminclare et omnibus iurisdictionibus ad curiam Emminclare spectantibus*, OSU, III, nr. 1321.

6) OSU, IV, nr. 2158. Deze oorkonde wordt traditioneel onjuist gedateerd op 1282. E. B. F. F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtse ridderhofsteden en heerlijkheden* (2 dln.; 's-Gravenhage, 1912) I, 558-559, en A. de Goede, *Eemland* (Enkhuizen, 1944) 88, identificeren het in de oorkonde van 20 februari 1263 (OSU, III, nr. 1587) genoemde goed Emelaer in het gerecht Stoutenburg als Emmeklaar op Hoogland.

7) W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht* (Leiden, 1932) 502-503. D. Th. Enklaar, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel gedurende de regering van bisschop David van Bourgondië 1456-1496*. Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht VIII (Utrecht, 1922) 163, geeft wel het juiste aantal van twee gerechten, maar niet de correcte grenzen op de door hem getekende kaart.

8) Ghisebert Hughensone, schout in de maalschappen van Koelhorst, Wede en Emmeklaar, 9 dec. 1370, GA A'foort, Charters, nr. 21; Gode Vrederixsoen, schout op Zeldert bovenweges, 24 aug. 1392, RAU, Familiearch. Van Weede, nr. 5, fol. 550v-551r; Willem van Lyenler, schout van Zeldert-boven en van Koelhorst, 8 nov. 1488, Archief S. Pietersgasthuis A'foort, map 321; Willem van Loenen, schout op het Hogeland, Overzeldert en in de maalschap van Wede en Emmeklaar, 14 april 1552, RAU, Malen Hoogland, nr. 7, fol. 98.

9) Everaet van Randebroec, schout op Zeldert benedenweges, 2 april 1371, RAU, Dom, nr. 1898; Steven van der Borch, schout in de maalschap van Wede en Emmeklaar, 14 april 1416, RAU, S. Pieter, nr. 645; Emmeklaar, Zeldert en Slaag abt van S. Paulusgerecht, 1580/81, RAU, Dom, nr. 3488-3.

10) In een opsomming van ca. 1400 van de goederen die de Lochorsten van de Paulusabdij in leen hadden gehouden, wordt gesproken van *dat gerichte van Ymmenclair alsoe alse dat van outs gelegen heeft tusschen de maelschap van Koelhorst ende dat gerichte van Hovelaken ende tusschen Amersfoirder meente en Zeldrechter waerscap wtgenomen tiende ende gerechte die her Wouter van Stoutenborch vanden goetshus helt*, RAU, Kleine Kapittels en Kloosters (KKK), nr. 506, gedruk in: Antonius Matthaeus, *Rerum Amorfotiarum scriptores duo inediti* (Leiden, 1693) 199. Uit de laatste toevoeging blijkt dat er nog een gerecht daar aan de Paulusabdij behoorde, hetzelfde als de *iurisdictionem duorum mansorum incultorum iacentium iuxta Hoevelaken*, OSU, IV, nr. 2158. In oorkonden van 1489 en 1492 noemt Symon Pijl zich schout in de maalschap van Wede en Emmeklaar en schout in de buurschap tussen de Coedijk en de stenen brug, in beide gevallen vanwege Gijsbert en Aller van Stoutenburg, RAU, Malen Hoogland, nr. 7, fol. 89v en 96.

de oude woonkern van het Hoogland. Zij maakte deel uit van het gerecht van de bisschop. In een proces tussen de geërfden van Koelhorst en de heer van Hoogland, dat vanaf 1717 vele jaren heeft gelopen voor het Hof van Utrecht 11), voerden de eersten, waaronder de heer van Koelhorst, dan ook ten onrechte aan dat Koelhorst een aparte heerlijkheid uitmaakte. In feite hebben de bezitters van de hofstede Groot Koelhorst, die ongetwijfeld het karakter van een versterkt huis had, zich in de loop der eeuwen de titel van heren van Koelhorst aangemeten. Het Hof van Utrecht heeft zich in zijn vonnis van 1726 over deze kwestie niet uitgesproken, vermoedelijk om de belangen van de toenmalige bezitters, de familie Van Westrenen, niet te schaden, maar een eigen schout heeft Koelhorst toen en later nooit gehad.

In de bovenvermelde oorkonde van 22 februari 1254 geeft Adam van Lochorst de hof in Koelhorst met al zijn toebehoren in leen aan de kinderen van zijn oom Jan, en wel zonder de gebruikelijke betaling van heergewaad 12). Koelhorst was een allodiaal goed, hetgeen blijkt uit de opdracht in of kort voor 1270 door - dezelfde? - Jan van Lochorst van de hof te Koelhorst aan de graaf van Gelre, van wie hij deze vanaf dat moment in leen hield 13). We zien de graaf hier, net als elders, pogingen doen om zijn invloed in de grensgebieden te vergroten ten koste van de Utrechtse bisschop. In 1325 verkochten de Lochorsten, die veel bezit hadden in Eemland, een deel van hun goederen aan de heer Van Abcoude, vermoedelijk ook Koelhorst 14). Tenminste, in 1360 of, waarschijnlijker, 1363 belenen Gijsbrecht van Abcoude en zijn zoon Zweder de stad Amersfoort in de persoon van de burgermeester Nicolaas Ghelen met de hofstede te Koelhorst en enkele naastgelegen landerijen. Daar de eigendom op dat moment kennelijk wordt aangevochten door Wouter van Lochorst, vraagt Amersfoort financiële garanties voor het geval Wouter zijn aanspraken in rechte weet waar te maken, waarvoor een aparte oorkonde wordt opgemaakt 15). Daarin slaagt Wouter niet, want ook latere beleningen van de stad in 1380 en 1407 geschieden door de Abcoudes 16).

Het goed moet echter al in de 15e eeuw of eerder versnipperd zijn geraakt. In de registers van het morgengeld en het oudschildgeld worden verschillende landerijen onder de naam Koelhorst opgevoerd. Een hofstede van 15 morgen is in de 15e en 16e eeuw in handen van de familie Zoest 17). Een andere van

11) RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24 en 25. Jan Frederik Teeckman had in 1714 de heerlijkheid van de Staten van Utrecht gekocht.

12) --- *contulit in feudum curtim in Colhurst cum omnibus attinenciis libertis dicti Johannis et hereditibus eorum, ab eo et suis hereditibus sine exactione, que vulgariter hergewade appellatur, optinendam*, OSU, III, nr. 1321.

13) *Johannes de Lochorst optulit curiam, que dicitur Colehorst*, OSU, IV, nr. 1791.

14) Wittert, *Utrechtse ridderhofsteden*, 606, zonder bronvermelding. Bij testamentaire beschikking van 2 april 1327 vermaakte Adam van Lochorst echter aan zijn kleinzoon Adam onder meer de tiend en gerecht van Seldrecht, Mattheus, *Rerum Amorphortiarum*, 200.

15) GA A'foort, Charters nr. 13 en 14. Nr. 14, de oorkonde met de garantie, is gedateerd 1363. Het jaar van nr. 13 is maar gedeeltelijk leesbaar (136.), maar wordt in het cartularium van de stad Amersfoort, GA A'foort, Stad, nr. 30, fol. 187-188, als 1360 opgegeven. In beide gevallen luidt de datering evenwel donderdag na sinte margrietendag, wat een gelijklopende datering van 20 juli 1363 voor beide oorkonden waarschijnlijk maakt.

16) 1380: RAU, Bisschoppen, nr. 109 b-I, fol. 39r-39v; 1407 dec. 6: Arch. S. Pietersgasthuis A'foort, map 191 (oorspronkelijk).

17) Jonge Gerijt Zoes, (ca. 1450), RAU, Staten, nr. 48, fol. 164; Jan Gerrits, 1524, RAU, Idem, nr. 59; Eerst Zoest Gerritsz., 1536 (1540), RAU, Idem, nr. 143-1.

16 morgen in dat van de nakomelingen van Gijsbrecht Huguenssoen. In 1471 wordt de bezitter hiervan zelfs heer van Koelhorst genoemd 18). Maar daarnaast vinden we ook nog de hofsteden Groot Koelhorst en Klein Koelhorst van resp. 22 en 9 morgen. De eerste blijkt in 1566 tijnsgoed te zijn van de abdij van Elten 19). Hier moge evenwel worden volstaan met een verwijzing naar de door Wittert bijeengebrachte gegevens, hoewel deze verre van volledig zijn. In de 17e eeuw zijn deze verspreide bezittingen weer in handen van één familie gekomen. Vanaf 1615 waren dit de Van Westrenens, vanaf 1759 de Witterts van Hoogland; beide families waren katholiek. Dit laatste gegeven is van belang voor de godsdienstgeschiedenis van de streek en daarmee voor die van de kapel van Koelhorst. Everard Wittert, heer van Hoogland, Emmeklaar en Koelhorst, verkocht op 10 juni 1777 Koelhorst aan Vincent Maximiliaan van Tuyll van Serooskerken. Door deze kwam Koelhorst, zij het in bescheiden mate, in de belangstelling van de femme savante Belle van Zuylen, Vincent's zuster, die in haar correspondentie met deze spreekt over Koelhorst als *joli domaine en aimable établissement* 20).

De kapel vóór de Hervorming

Kerkelijk ressorteerde het Hoogland met Koelhorst onder de parochie Leusden, waarvan de S. Paulusabdij te Utrecht het patronaatsrecht bezat. Deze was de moederkerk van de noordelijke helft van het dekenaat Gooiland. In de loop der eeuwen waren een aantal dochterkerken in het Eemland daarvan afgesplitst 21). Een groot aantal parochiestichtingen in het bisdom Utrecht vond plaats vanaf ca. 1100, toen de bestaande parochie-indeling, ten gevolge van een sterke bevolkingstoename en de daarmee samenhangende occupatie van woeste gronden door systematische ontginningen, niet meer voldeed. Op het tijdstip, dat de kapel van Koelhorst in beeld komt, strekte de parochie zich uit over het gebied Leusden, Isselt, het Hoogland en Stoutenburg. Voor de ver van hun parochiekerk wonende parochianen van het Hoogland werd een regelmatige kerkgang bemoeilijkt door de oversteek van de Eem. In omgekeerde richting lag een veelvuldig huisbezoek van de pastoor ook niet voor de hand. Dat zal de reden zijn geweest van de stichting van de kapel, vermoedelijk rond het midden van de 14e eeuw.

De vroegste vermelding van de kapel dateert van 1363. In een oorkonde van

18) Celyen Goessen Gijsken Huygenszoens dochter, 1443, RAU, Bisschoppen, nr. 200-1, blz. 238 en 246; Gijsbert Huguenss. kinderen, (ca. 1450), RAU, Staten, nr. 48, fol. 164. De in een akte van 28 sept. 1471 genoemde belendingen van een kamp land in Koelhorster meent, zijnde het land van Adriaen Peterssoen, heer tot Koelhorst, zijn dezelfde als in een akte van 28 febr. 1477, maar dan in eigendom van Gijsbert Huguenssoens nakomelingen, RAU, Familiearchief Van Weede, nr. 250.

19) Eigenaar is dan Gerrit van Achtevelt Segerss., RAU, Idem, nr. 27.

20) Isabelle de Charrière/Belle van Zuylen, *Oeuvres complètes*, Jean-Daniel Candaux e.a. ed., tome 2, Correspondance II, 1767-1786 (Amsterdam, 1980) 339 vlg. De brieven van Vincent en van de gravin van Athlone aan Belle van Zuylen, waarin uitgebreide beschrijvingen van Koelhorst waren opgenomen, zijn helaas niet bewaard gebleven.

21) S. Muller Hz., *De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart. I. Het bisdom Utrecht* ('s-Gravenhage, 1921) 379. Nog in de 18e eeuw leverde het Hoogland een van de drie kerkmeesters van Leusden, naast Leusden zelf en Stoutenburg, en droeg het bij in de kosten van onderhoud van de kerk, RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24-25.

20 juli van dat jaar belenen Gijsbrecht van Gaasbeek, heer van Abcoude, en zijn zoon Zweder de stad Amersfoort met de hofstede te Koelhorst en enkele percelen grond, waaronder *die meente naest der capellen - - -, voert vijf hont lants gheleghen biden capellen over den wech* 22). In dat jaar bestond de kapel dus als een duidelijke en plaatselijk herkenbare belending. Wij mogen aannemen, dat de feitelijke oprichting niet veel eerder zal hebben plaatsgevonden 23). Hoe dat precies in zijn werk is gegaan is aan de hand van de schaarse gegevens niet meer te achterhalen.

De stichter of stichters van de kapel zullen vóórdat zij de vereiste goedkeuring van de kerkelijke overheid verkregen de pastoor van Leusden een schadeloosstelling hebben moeten toezeggen. Als stichter komen in aanmerking de bezitter van het goed Koelhorst, de malen van het Hoogland of de bewoners van de buurschap. De heer van Abcoude lijkt een weinig serieuze gegadigde. Hij heeft zeker niet op Koelhorst gewoond. Bovendien is het oorspronkelijke complex van landerijen, die tot het goed behoorden, reeds vroeg in verschillende handen geraakt. Ook de malen van Hoogland zijn een weinig waarschijnlijke kandidaat. In het archief van de malen bevinden zich vele stukken van vóór de Reformatie en hierover zou in dat geval iets moeten zijn terug te vinden. Veel meer voor de hand ligt het de burens en landgenoten van Koelhorst als de stichters van de kapel te zien, of, als we het bestaan van een afzonderlijke malenorganisatie van Koelhorst aannemen, de maalschap 24). In het proces van 1717 en volgende jaren over de *regering, directie en administratie* van de kapel voerden de geërfden van Koelhorst aan, dat die al vanaf 1469, *en sulx van alle oude ende immemoriale tijden* aan hen hadden toebehoord 25).

Ongetwijfeld was er zielzorg aan de kapel verbonden. Het gebruik van de titel *rector capellae* voor haar bedienaren wijst hier al op 26). In ieder geval werd er mis gelezen en gepreekt. Wij weten dat de kapel in de 16e eeuw een functie vervulde bij de afkondiging van de schouw door de heemraden van de polder Neder-Zeldert en door de malen van Hoogland, waarvoor de *pastoor* een salaris kreeg uitbetaald 27). Dit gebeurde natuurlijk tijdens de zondagse mis, wan-

22) Zie noot 15.

23) De kapel van Isselt, eveneens gelegen in de parochie Leusden, was in 1339 gesticht door Dirk Cosijn van Isselt, A. F. O. van Sasse van Ysselt, 'Michiel van Ysselt', *AAU*, XXII (1895) 445-447.

24) Van Iterson, *Rechten op de grond*, 487 vlg., ontkent het bestaan van een afzonderlijke maalschap van Koelhorst, maar zijn argumentatie is niet overtuigend. Het is heel goed denkbaar dat oorspronkelijk een aantal maalschappen heeft bestaan, dat zich later tot één maalschap van Hoogland heeft verenigd. In een akte van 1370 wordt de meervoudsvorm gebruikt voor de maalschappen van Koelhorst, van Wede en van Emmeklaar, GA A'foort, Charters nr. 21. De kapel was gelegen naast de meent en misschien was de grond waarop zij stond bij de oprichting daarvan afgescheiden. Hoe dan ook, malen of burens zullen elkaar niet veel ontlopen hebben. Wel zou er verschil zijn geweest in de aard der dotatie: malengoed of particuliere inbreng van geërfden.

25) RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24-25.

26) Nolet-Boeren, *Kerkelijke instellingen*, 314.

27) Schouwbrief voor de polder Neder-Zeldert, 1526, uitgegeven in: J. F. X. van den Bergh ed., *Het archief van het zeer oude - - - college van de malen op het Hoogland* (dln. III-V; 's-Gravenhage, 1898) V, 184-185; in de rekeningen van de rentmeester van de malen, 1552, 1553, wordt aan de pastoor betaald twee stuivers voor zijn salaris en een stuiver voor het *indragen van het bier*; in 1554 en 1555 twee st. als salaris; in 1556 en 1557 idem voor het *kundigen van de schoudach*; in 1572 aan heer Jan Claess. twee stuivers. In andere jaren is sprake van een *roeper* of *diener*, die de schouw in de capell heeft verkondigd en geroepen, *Ibidem*, III.

neer de kapel was gevuld met de boeren uit de omtrek. Er zijn geen aanwijzingen dat in de kapel werd gedoopt, wat voor niet-parochiële kerken ook uitzonderlijk was. Wel werd al vóór de Reformatie in en om de kapel begraven. Wanneer de kapelmeesters in 1605 voor het gerecht van Hoogland laten vastleggen, dat voortaan alleen met hun toestemming in de kapel mag worden begraven en dat bij overtreding de lichamen zullen worden opgegraven en naar het kerkhof overgebracht, dan kan dit alleen betekenen dat deze mogelijkheid al vóór 1580 bestond. Dat zij zou zijn ingevoerd in de periode, dat de kerkelijke bediening van de kapel stillag, is onwaarschijnlijk 28).

Een aantal namen van kapelaans is ons uit de bronnen overgeleverd. Hoewel we niet met zekerheid kunnen vaststellen, welke van dezen als eerst vermelde in aanmerking komt, vermoed ik dat het hier gaat om Herman Vos. In een akte van 30 november zonder jaar bekrachtigt bisschop Frederik van Blankenheim (1393-1423) de ruil van beneficijs tussen de voornoemde Herman Vos, *rector capelle de Coelhorst site infra parrochiam de Loesden fundate in honorem omnipotentis dei ac beati Nicolai confessoris*, en Jan Wyt van Delft, *canonicus prebendatus* van de S. Lebuinus te Deventer 29). Enkele conclusies kunnen uit deze akte worden getrokken. Op de eerste plaats blijkt de kapel gewijd aan de H. Nicolaas. Deze heilige vinden we sedert de twaalfde eeuw veelvuldig als kerkpatroon in ontginningsgebieden, maar ook langs rivieren. Als patroon van de zeevarenden werd hij geacht ook bescherming te bieden tegen rivieroverstromingen 30). Voorts blijkt dat Herman Vos tot dan toe kapelaan of rector van de kapel te Koelhorst is geweest en nu een kanonikaat te Deventer daarvoor in de plaats krijgt. Dit was beslist geen slechte ruil, want men kan de sprong van plattelandskapel naar de koorstoel in de S. Lebuinuskkerk niet anders dan als een promotie opvatten. Minder licht te verstaan is de stap in omgekeerde richting van Jan Wyt: men mag aannemen dat de inkomsten van een kanonikaat met prebende die van rector van een kapel ruimschoots hebben overtroffen. Het wordt nog eigenaardiger, als we de kerkelijke loopbaan van Jan Wyt nader bezien. Hij heeft deze aangevangen aan het pauselijk hof te Avignon, wat een niet te onderschatten uitgangspositie voor carrièremakers betekende. Vanaf 1386 wordt hij genoemd als procurator en vanaf 1389 als *scriptor et familiaris pape*, schrijver in pauselijke dienst 31). Binnen nog geen tien jaren weet hij een indrukwekkende opeenhoping van kerkelijke

28) Muller, *Kerkelijke indeeling*, 109. Kerkhoven rond kapellen waren heel gewoon, zij het dat voor het begraven een recognitie aan de pastoor van de moederkerk moest worden betaald. De akte van 1605 werd op bevel van de schout de burens voorgelezen, RAU, Recht. Arch., nr. 1147. Het begraaftarief bedroeg 10 st. ten behoeve van de kapel, de helft voor kinderen, terwijl de koster 6 st. kreeg voor het delven en dichten van het graf. Deze tarieven werden opnieuw afgekondigd 27 jan. 1620, RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24-25.

29) RAU, Bisschoppen, nr. 10, fol. 1. Een Hermannus Vos, *canonicus et clericus Traiectensis*, wordt tussen 20 dec. 1412 en 24 maart 1413 geïmmatriculeerd aan de universiteit van Keulen, H. Keussen, ed., *Die Matrikel der Universität Köln 1389 bis 1559*, I (Bonn, 1892) 131. Hij was nog kannunnik van de Dom in 1423, AAU, LV (1931) 173.

30) H. J. Kok, *Enige patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Assen, 1958) 151-152.

31) In een verzoekschrift aan paus Eugenius IV in 1434 noemt Jan Wyt zich *per sexaginta annos cortesanus ac duorum Romanorum pontificum per sedecim annos in Camera servitor et familiaris*, G. Brom, ed., *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, I, Rijks Geschiedk. Publ. (RGP), kl. serie VI ('s Gravenhage, 1909) nr. 1358.

ambten (letterlijke vertaling van *cumulatio beneficiorum*) te realiseren, die doet denken aan de huidige grossierder in commissariaten. Kanunnik van S. Marie te Utrecht, pastoor te Rijsbergen, vicaris in de parochiekerk van 's-Gravezande, kanunnik van de Dom, kanunnik van Oudmunster en deken van S. Marie, in welke hoedanigheid hij in 1434 overlijdt 32). De minder zekere of waarvan alleen een pauselijke verlening bekend is, zijn dan nog niet in dit rijtje opgenomen 33). Kortom, een kerkelijke loopbaan met de daaraan verbonden inkomsten, in vergelijking waarmee de kapellanie te Koelhorst een niemandalletje geacht moet worden. Overigens zal Jan Wyt niet zelf de kapel hebben bediend, maar dit tegen betaling aan een vicaris hebben overgelaten 34).

Maar dit is niet het enige voorbeeld van een hoge geestelijke die de Koelhorster kapellanie belangrijk genoeg vond om tot ruiling van zijn prebende over te gaan. Nemen we aan, dat Jan Wyt deze kapellanie in de aanvang van zijn carrière zal hebben verworven, d.w.z. tussen 1394 en 1400 35), dan is een van zijn opvolgers Werner van Lochorst, die in 1400 overweegt een ruil aan te gaan met Arnoud Frederikszoon van Drakenborg, op dat moment rector van de kapel te Koelhorst. Werner, telg uit het geslacht der Lochorsten, de vroegere bezitters van Koelhorst, was kanunnik van S. Pieter. Bovendien was hij krachtens een pauselijke benoeming lid van het Domkapittel en bezat een expectantie op de proosdij van het kapittel van S. Werenfried te Elst 36). Het is mogelijk dat deze ruil geen doorgang heeft gevonden. Slechts enkele maanden later, 13 april 1401, vindt een andere ruil plaats, waarbij noch Arnoud van Drakenborg noch Werner Lochorst als bezitter van de kapellanie worden genoemd. Dan is het Hendrik Hertcamp, kapelaan te Koelhorst, die een ruil aangaat met Beernt Uten Engh, vicaris van het altaar van S. Steven in de S.

32) De meeste biografische gegevens met vindplaatsen in: D. P. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', *Bijdragen Bisdom Haarlem*, LXV (1958) 188-191. Op 7 febr. 1394 wordt hem door Bonifacius IX een kanonikaat met prebende van de S. Lebuinus te Deventer, vacant na resignatie door Wermbold Jansz., toegewezen. De waarde van zijn gezamenlijke beneficies bedraagt dan 120 zilveren marken. Bovendien voert hij een proces over een kanonikaat van de S. Maarten te Luik, G. Tellenbach, ed., *Repertorium Germanicum*, II¹, 1378-1415 (2e dr.; Berlijn, 1961) kol. 793. Overigens schijnt zijn benoeming in de dekenij van S. Marie in 1393 niet zonder problemen te zijn geweest. Vijf jaar later, 12 juni 1398, wordt deze benoeming door Bonifacius IX opnieuw bekrachtigd en aan het kapittel bevolen, *Ibidem*. De door Brom, *Archivalia in Italië*, I¹, RGP, kl. serie II ('s-Gravenhage, 1908) nr. 59, opgenomen brief van Martinus V aan het kapittel van 8 mei 1422, waarin hij verzoekt Jacob Goyer met de dekenij, vacant door het overlijden van Jan Wyt, te begiftigen, moet zijn gebaseerd op valse geruchten of een foutieve datering door Brom (Martinus V overlijdt in 1431).

33) Proosdij van S. Maarten te Emmerik; personaat te Ouderkerk, *Repertorium Germanicum*, II¹, kol. 793. Hij doet afstand van de vicarie te 's-Gravezande ten behoeve van Wermbold Jansz. op 7 april 1396, H. V. Sauerland, ed., *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Rheinlande aus dem Vatikanischen Archiv*, (7 dln.; Bonn, 1902-1913) VI, nr. 828.

34) Toestemming van Bonifacius IX om de inkomsten uit zijn beneficies te genieten, mits de daaraan verbonden zielzorg wordt overgedragen aan vicarissen, 3 febr. 1394, M. Gastout, ed., *Documents relatifs au Grand Schisme*, VII, *Analecta Vaticano-Belgica* XXIX (Brussel, enz., 1975) 577-578.

35) In 1394 wordt hem een kanonikaat in de S. Lebuinus toegezegd, zie noot 32.

36) 15 dec. 1400, RAU, Bisschoppen, nr. 10, fol. 32. Benoeming tot Domkanunnik en proost van S. Werenfried (de proosdij was sedert 1088 verbonden aan een der kanonikaten van de Dom, Muller, *Kerkelijke Indeling*, 434-435) op 5 dec. 1399, *Repertorium Germanicum*, II¹, kol. 1154. Dit laatste is hij overigens niet geworden, maar de bekende Hugo Wstinc, J. S. van Veen, 'Roomsch-Katholieke geestelijken in Nederland', *AAU*, LVII (1933) 10. Hij blijkt vóór 9 jan. 1402 overleden, *AAU*, XXX (1905) 25-26.

Janskerk te Utrecht 37). Overigens is het de vraag of de tot nu toe genoemde personen ook daadwerkelijk als kapelaan van Koelhorst zijn opgetreden of dat zij dit aan een vicaris hebben overgelaten. De hoge kerkelijke positie van sommigen en de frekwentie waarmee het kapelaansbeneficium van eigenaar verwisselde, doen vermoeden dat om een of andere reden de kapel van Koelhorst een gewild ruilobject was in kringen van kerkelijke carrieristen. Bestond er een verband met mogelijke plannen om te Koelhorst een klooster op te richten, waarvan in een oorkonde van 1398 sprake is? Op 24 januari schenkt Agniese, weduwe van Herman Jacobss., aan het S. Pietersgasthuis te Amersfoort een jaarrente van vier frankrijkse schilden uit een stuk grond in de Koelhorster meent onder het beding dat, mocht te Koelhorst een klooster worden gesticht, deze rente aan dat klooster zou komen 38). We weten niet van welke zijde deze plannen tot kloosterstichting zijn geëntameerd noch in welke verhouding zij stonden tot de kapel en haar bedienaren, daar verdere aanwijzingen ontbreken.

In 1408 is de aantrekkelijkheid van de Koelhorster kapel klaarblijkelijk wat verbleekt. Wij zien Gijsbert Willemsz., rector van de kapel, een ruil aangaan met Jacob Hermansz., rector van het Elfdruizendmaagdenaltaar in de Buurkerk te Utrecht 39). Nog later in de eeuw, in 1484, tekent de officiaal van de aartsdiaken van de dom aan bij de institutie van Jan Gruter als kapelaan, dat de kapellanie te Koelhorst nog slechts een ambt (*titulus*) was, waarvan de waarde niet in het archief was terug te vinden, zodat Jan niet de verschuldigde *institutio* hoefde te betalen 40). Waarschijnlijk is deze Jan Gruter dezelfde als Jan Gouter, die Van Heussen noemt als bezitter van de kapel in 1506. Deze had de deken van het S. Joriskapittel te Amersfoort gemachtigd voor de feitelijke bediening te doen zorg dragen. In 1506 cancelleert deken Hendrik Hendriksz. de machtiging en draagt de beschikking over de kapel weer over aan Jan Gouter 41). Weer 12 jaar later, op 25 februari 1518, verleent bisschop Philips van Bourgondië toestemming tot een driehoeksruil tussen Gijsbert Rover, zoon van Hillebrant Gijsbertsz., rector van het S. Barbara-altaar in de S. Geertkerk te Utrecht, Jacob Gerritsz., rector van een tweede vicarie aan genoemd Barbara-altaar, en Adriaan Petersz., *rector et possessor S. Urbani in*

37) *Repertorium Germanicum*, II, kol. 119. Pauselijke expectantie voor Hendrik Hertscamp, baccalaureus in artibus, op een te vaceren beneficium in stad of diocesis Utrecht, 11 nov. 1389, *Ibidem*, kol. 439. Beernt Uten Engh schrijft zich op 10 aug. 1392 in aan de universiteit van Keulen en studeert in 1398 als baccalaureus decretorum te Heidelberg, Keussen, *Matrikel Köln*, I, 56. Zie verder over hem RAU, Bisschoppen, nr. 9, fol. 85, 99v, 132v, 138v, 140v. In 1432 wordt hij nog genoemd als kanunnik van de Dom, J. S. van Veen, 'Handboekje van den Tielschen Pastoor Petrus van Teeffelen', *AAU*, XLII (1916) 215.

38) Archief S. Pietersgasthuis Amersfoort, map 191 (oorspr.), inv. nr. 1 (Blafferboekje), fol. 42 (afschrift).

39) Rekening bisschoppelijke vicaris, RAU, Bisschoppen, nr. 230.

40) Rekeningen officiaal van de Dom 1483/84: *Et dicitur quod dicta cappellania solum est tytilus et ex registro de valore mihi non constat*, RAU, Dom, nr. 2464-12.

41) H(ugo) V(an) H(eussen) - H(endrik) V(an) R(hijn), *Kerkelijke Historie en Outheden der Zeven Vereenigde Provinciën*, II (Leiden, 1726) 215. Op het moment dat hij machtiging gaf was Gouter clericus van het diocesis Luik, in 1506 was hij priester. Een Jan Gruter van Venray, notaris van de leenhof van de S. Paulusabdij, wordt op 19 juni 1512 door de abt voorgedragen voor het pastoraat van Ter Eem, RAU, KKK, nr. 505-4, fol. 42v en 45v. Zie over hem S. Muller Fzn., 'Het zoogenaamde leenrecht der St. Paulus-abdij te Utrecht', *Verlagen en Mededeelingen Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*, I (1885) 61-62.

Cuijlhorst in de parochie van Leusden 42). Gijsbert verkrijgt de kapel van Koelhorst, Jacob schuift door naar de vicarie van Gijsbert, en Adriaan treedt in de plaats van Jacob. Is hier nu sprake van een aparte vicarie aan een altaar, gewijd aan S. Urbanus, of van een wijziging van kapelpatroon? Het lijkt mij aannemelijker dat bij het kopiëren van de akte een verschrijving heeft plaatsgevonden. In ieder geval wordt Gijsbert begiftigd met de kapel (*capellam de Cuijlhorst*) en niet met een daarin gevestigde vicarie.

Over de daadwerkelijke bediening horen we pas uit de bronnen van de 16e eeuw. In de rekeningen van de malen van Hoogland, die vanaf 1552 zijn bewaard gebleven, wordt regelmatig melding gemaakt van betaling van het *salaris van de pastoer* voor het *kundigen van de schoudach* in de kapel ten bedrage van twee stuivers, en voor het *indragen van het bier*, waarvoor hem één stuiver werd betaald. Eenmaal, in 1573, wordt hij met name genoemd, heer Jan Claess. In sommige jaren wordt dit *kundigen in de cappel* verricht door een roeper of dienaar of de koster van Leusden 43). Behalve Jan Claess. is de naam van nog een kapelaan uit deze periode bekend: Lampfried Willemsz. wordt op 3 maart 1571 tot kapelaan benoemd, na afstand wegens huwelijk van de vorige, niet met name genoemde bezitter. Hij betaalt de officiaal van de aartsdiaken van de dom hiervoor 16 stuivers 44).

Over de inkomsten van de kapelaan, waarvoor door de stichters een afzonderlijk vermogen was aangewezen, dat de begiftigde zelf als vruchtgebruiker beheerde, de zogeheten kapellaniegoederen, is niets bekend. Zij kunnen evenwel niet bijzonder ruim zijn geweest. In de taxatie van de geestelijke beneficies in het Nedersticht van 1543 voor de bijdragen ten behoeve van de oorlog tegen de Turken wordt de bezitter van de Koelhorster kapel in vergelijking met de andere bezitters van kapellen laag aangeslagen. Hij moet vóór 7 augustus de helft van vier gulden betalen aan de rentmeester generaal van het Nedersticht. Slechts de kapel van Maartensdijk werd nog lager getaxeerd. Tien jaar later wordt de kapelaan van Koelhorst in het geheel niet aangeslagen, er is althans geen bedrag ingevuld 45). De kapellanie blijft zelfs onvermeld in de rekening van Floris van Weede, rentmeester van de gebeneficieerde goederen in het Sticht. De na de Reformatie geseculariseerde goederen van alle *pastoryen, vicaryen, capellaryen, broederschappen ende costeryen* in het Sticht waren door de Staten bestemd voor het levensonderhoud van predikanten, schoolmeesters en kosters en werden op hun last door Floris van Weede geïventariseerd. Zijn rekening over de jaren 1586-1588 is bewaard gebleven 46). Hebben de bureu van Koelhorst als collatoren deze inkomsten

42) RAU, Oud Bisschoppelijke Clerezie (OBC), nr. 158 (afschrift).

43) Zie noot 27. Heer Jan Claess. *de scow twe mael vercondichden te Coelhorst in de karke ofte capel, facit 2 st.* Een Jan Claesz., kanunnik te Amersfoort, komt voor 27 mei 1568. Hij overlijdt vóór 9 dec. 1595, RAU, Coll. Rijsenburg, voorl. nr. 683 (aantekeningen Hofman). In 1579 wordt hij ervan beschuldigd met de spanjaarden te heulen en in dronkenschap de psalmen te hebben gezonden, W. F. N. van Rootselaar, *Amersfoort, 777-1580* (2 dln; Amersfoort, 1878) II, 469.

44) RAU Dom, nr. 2464-98. Op 20 aug. 1571 wordt hij geproclameerd tot de vicarie van de H. Maagd te Leusden, Idem, 2464-99, vgl. M. W. Olthof, 'Leusden en Hamersveld', *AAU*, XXXIV (1909) 127. In 1576 wordt hij aangesteld tot lector van de stadsschool te Amersfoort, Van Rootselaar, *Amersfoort*, II, 410.

45) RAU, Dom, nr. 3351 en 3374.

46) GAU, Stad, II, nr. 3578-3580.

bewust verzwegen? Het ligt voor de hand als we bedenken, dat de bevolking van het Hoogland overwegend het oude geloof is trouw gebleven, zozeer zelfs dat nog in 1809 de gemeente Hoogland 80% katholieken telde 47). Maar het is ook mogelijk dat de inkomsten uit het kapelaansbeneficie zo onbeduidend waren, dat Floris van Weede het niet nodig oordeelde deze in zijn overzicht op te nemen.

Anders was het gesteld met de kapelgoederen, die een afzonderlijk vermogen uitmaakten, beheerd door kapelmeesters. Deze werden niet door de protestantse overheid geseculariseerd, maar in stand gehouden als fonds voor het onderhoud van de kapel 48). Helaas weten wij niets van de oorspronkelijke dotatie van de kapel. Een „Kerkeboek”, waarin de kapelmeesters diverse akten van vóór 1580 alsook de rekeningen van de rentmeester van de kapel vanaf 1589 optekenden, bestond nog in de 18e eeuw, maar is nu spoorloos. Ons staan slechts gegevens ter beschikking over de toestand na de Reformatie. Hierop komen wij later terug.

De Reformatie en de sluiting van de kapel

Bij plakkaat van 26 augustus 1581 werd de roomse eredienst door de Staten van Utrecht verboden. Reeds een jaar tevoren was door de Statenvergadering van 28 juni 1580 met meerderheid van stemmen een *Memorie om te stellen ordre op de geestelijckheyt ende haere goeden* aangenomen. Hierin werden maatregelen aangekondigd, die de kerk en haar leer zouden zuiveren van alle inluipsels en uitwassen en haar weer zouden terugvoeren in de oorspronkelijke staat conform Gods woord 49). Dit betekende niet dat met één pennestreek haar instellingen werden vernietigd. Integendeel, de pastorieën, de kapellanieën en vicarieën bleven als stichtingen rechtens erkend onder behoud van de vermogens, waarmee zij in vroegere tijden waren gedoteerd. Wel werd de bestemming van de inkomsten uit die beneficië gewijzigd in die zin, dat voortaan eenderde daarvan moest worden afgedragen ten behoeve van de opleiding en salariëring van de predikanten. Het overige deel bleef ten goede komen aan de bezitters van de beneficië, die daarmee door de collatoren waren begiftigd. Maar de feitelijke institutie, vroeger voorbehouden aan de bisschop of aartsdiakens, trokken de Staten aan zichzelf, doordat voor iedere benoeming hun toestemming vereist was, onverlet het collatierecht der kerkpatronen 50). Buiten deze regeling vielen de kerkfabrieken, de fondsen bestemd voor het onderhoud van de kerk, de kerktoren en het kerkhof. Zij bleven onder beheer van de kerkmeesters of kapelmeesters, die net als vroeger door de parochianen of soms collatoren werden benoemd.

Met deze maatregelen was de protestantisering van de bevolking echter nog geen feit. Het merendeel van het kerkvolk stond vrij onverschillig tegenover

47) J. A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* (Assen, 1964) 342.

48) D. G. Rengers Hora Siccama, *De geestelijke en kerkelijke goederen onder het canonieke, het gereformeerde en het neutrale recht*, I (Utrecht, 1905) tweede afd., hfdst. III.

49) Johan van de Water ed., *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, de Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht* (3 dln; Utrecht, 1729) I, 350-351. Rengers Hora Siccama, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, 279 vlg.

50) *Ibidem*, 549 vlg en 588 vlg.

de religieuze controverses en begreep waarschijnlijk nauwelijks waar het theologisch om draaide. Het bijgeloof, nauw samenhangend met de volkscultuur, was wijd verbreid en het oude geloof met zijn vele rituelen en heiligenverering bood daartoe alle ruimte. Toen eind 1580 militante calvinisten vanuit Amersfoort de omliggende dorpen langstrokken om de kerken aldaar te „reformerden” stuitten zij in Leusden op gewapende tegenstand van toegesnelde *huysluyden*, die hen eerst verjoegen, en pas, toen de beeldenbrekers met versterkingen terugkeerden het hoofd moesten buigen. De chroniekschrijver Michael van Isselt, die bij het neerschrijven nog naziedt van verontwaardiging, verhaalt hoe in Leusden, Baarn en Soest en in de kapel van Isselt, door zijn voorvaderen gesticht, de onverlaten de beelden stuksloegen, de klokken verwijderden en, om hun minachting voor de roomse gebruiken te uiten, zelfs in de doopvont hun behoeften deden 51). Helaas vertelt hij niet wat er met de kapel te Koelhorst gebeurde. De Reformatie wist met succes door te dringen waar de calvinisten zich kerkelijk goed hadden georganiseerd. Zij werd bemoeilijkt, als er voldoende priesters waren die de continuïteit in de katholieke zielzorg garandeerden. Een andere factor was de houding van de adel. Bleef die katholiek, dan bestond voor de missionarissen de mogelijkheid om op haar huizen een uitwijkplaats te vinden in tijden van vervolging en vandaar hun missiearbeid te verrichten. De families Foeyt te Emmeklaar en Van Westrenen te Koelhorst zijn katholiek gebleven en hebben een succesvolle missionering van het Hoogland begunstigd 52).

Of met de afkondiging van het plakkaat van 26 augustus 1581 de kerkelijke diensten in de kapel te Koelhorst zijn gestaakt staat niet vast. Elders bleven de pastoors in vele gevallen gewoon doorgaan met het opdragen van missen en het dopen van kinderen, alleen al om het feit dat er niet genoeg geschoolde predikanten beschikbaar waren. Het is mogelijk dat nog tot 1585 in de kapel diensten werden gehouden. Tot dat jaar was er te Leusden een onderpastoor, heer Jan genaamd, die misschien dezelfde heer Jan Claess. was die we in 1573 zijn tegengekomen 53). De kapel werd op zeker moment dan wel gesloten, maar niet geheel buiten dienst gesteld. Blijkens een verordening van de kapelmeesters, die op 21 januari 1605 door de schout van het Hoogland aan de burens werd voorgelezen, werd nog steeds in de kapel en op het kerkhof begraven 54). Elke aanwijzing over wat er met de kapellanie en haar inkomsten gebeurde ontbreekt. De kapelgoederen echter bleven, zoals gezegd, intact.

We mogen aannemen dat vanuit Amersfoort, waar altijd voldoende priesters beschikbaar waren, ook het Hoogland is bediend. In Leusden, Soest en Baarn werden de plaatselijke pastoors voorlopig gehandhaafd. Zij mochten zelfs dopen en preken, mits zij niets ten detrimente van de nieuwe leer naar voren

51) Michael ab Isselt, *Amorfortii sui temporis historia - - usque ad annum M.D. LXXXVI* (Keulen, 1602) 719.

52) L. J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw* (2 dln; Amsterdam, 1945-1947) I, 443-444; voor de situatie in Eemland, *Idem*, II, 413.

53) W. F. N. van Rootselaar, 'Amersfoort. Godsdienst en onderwijs, 1580-1680', *AAU*, XIV (1886) 352. De schouw door de malen van 17 mei 1585 werd door de stadsroepers van Amersfoort op twee marktdagen afgekondigd, *overmydts tot Leusden geen predicatie gedaen mocht worden*, Van den Bergh, *Archief malen*, III, 52.

54) Zie noot 28.

brachten. Te Leusden was een onderpastoor, heer Jan, maar deze was daar in 1585 niet meer residerend 55). In 1590 ligt de kerk er verlaten bij, geheel leeg en met een lekkend dak en kapotte ramen. De klok was door de boeren begraven 56). Nog in 1601 schrijft Hendrik Jansz., predikant te Amersfoort, aan Gaspar Grevinchoven dat te Leusden een heer Jan, gewezen pastoor van Hoevelaken en een onbetrouwbaar sujet, notabene door de Staten van Utrecht als ziekentrooster is toegelaten en vandaaruit de *huysluyden* op het Hoogland bezoekt, daar alle zondagen preekt, de kinderen doopt en de zieken het H. Oliesel toedient met gebruikmaking van alle *afgodische ceremonien des pausdoms* 57).

Het waren evenwel de missionarissen, opgeleid in de geest van de Contrareformatie aan de seminaries van de Hollandse Zending in het buitenland die, door de apostolische vicarissen in de missie ingezet, voor een belangrijk deel de Hooglandse bevolking voor de katholieke kerk wisten te bewaren. Daarnaast werden ordesgeestelijken, voor het Hoogland vooral de jezuïeten, vanuit Rome door hun oversten uitgezonden. In een verklaring van enkele oude inwoners van Nijkerk ten overstaan van Reinier van Ingen, schout van Isselt, die wij nog tegen zullen komen als rentmeester van de kapel van Koelhorst, wordt een opsomming gegeven van de paters, die vanuit Harderwijk, Nijkerk of Amersfoort het Hoogland hadden bediend, te beginnen met Nicolaas Borluyt eind jaren '20 58). Onder protest van de jezuïet Jan Baptist van Eeckhout werd in 1640 de seculiere statie van Hoogland opgericht. De eerste pastoor, Hendrick Pieck, werd na zijn dood in 1653 opgevolgd door de oratoriaan Richard van Velsen. Diens opvolger, de benedictijn Gijsbert Pelt of van Laurenburg, was vanaf 1655 tot 1692 pastoor van Hoogland 59). Hiermee is in het kort weergegeven hoe de katholieke missie het Hoogland voor Rome trachtte te behouden, blijkens de cijfers van de 19e eeuwse volkstellingen niet zonder succes. Wat stelden de hervormden daar tegenover?

Allereerst dient opgemerkt, dat in de provincie Utrecht het protestantiseringsproces vóór 1619 sterk werd belemmerd door het ontbreken van een klassikale indeling. De classes waren immers de belangrijkste schakel in de kerkorganisatie der hervormden, daar zij het toezicht uitoefenden op de leer en de kerkelijke tucht in de gemeenten, op het onderwijs en de armenzorg en

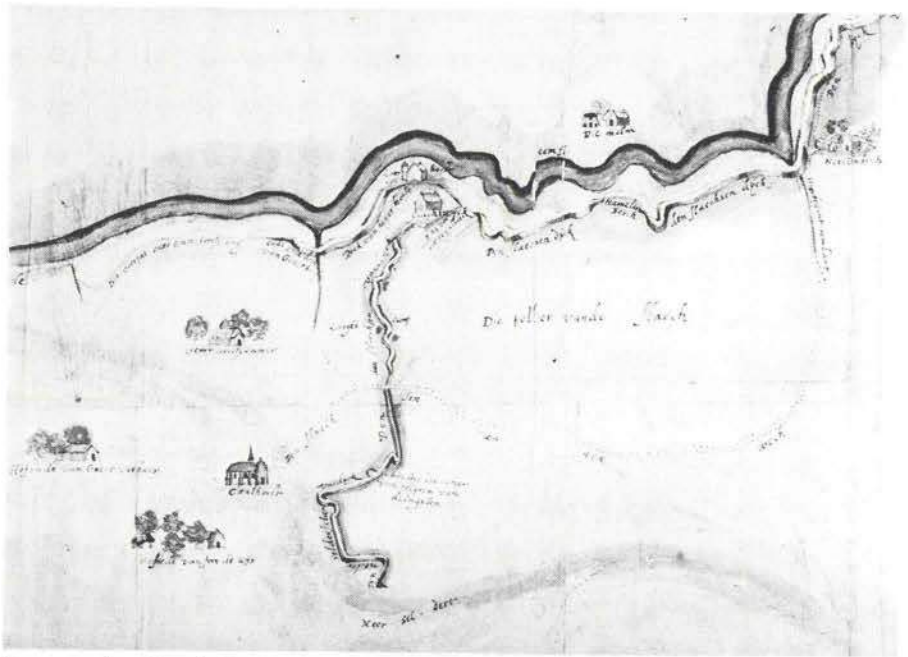
55) Zie noot 53.

56) Van Rootselaar, 'Amersfoort. Godsdienst en onderwijs', *AAU*, XVII (1889) 265-266. In 1593 is er een hervormd predikant, Lambert Brink, maar de bevolking is hem vijandig gezind, 'Visitatie der kerken ten platten lande in het Sticht van Utrecht, ten jare 1593', Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, VII (1884) 216-217.

57) Brief van 30 dec. oude stijl, 's-Gravenhage, Oud archief van de Synode der Hervormde Kerk, nr. 73, blz. 95-96. De pastoor van Baarn, heer Jan Lenaertss., genoot in 1588 grote bekendheid in de omgeving door de wonderen die hij bewerkstelligde, *RAU*, OBC, nr. 287 en *AAU*, XVII (1889) 66-68.

58) A. van Lommel, 'Iets over eenige statien of standplaatsen der jezuïeten in de Hollandsche Zending A° 1670', *AAU*, II (1876) 461-464.

59) Van Heussen, *Kerkelijke Historie*, II, 215. De Utrechtse aartspriester Godefridus Ram van Schalkwijk (1731-1755) geeft in zijn uitgebreide aantekeningen over de katholieke staties in de Hollandse Zending veel bijzonderheden over Hoogland, met name over het geschil tussen de pastoor en de carmelieten te Amersfoort over de jurisdictie op het Hoogland, *RAU*, Coll. Rijsenburg, voorl. nr. 6. Zie voor een lijst van pastoors A. A. J. van Rossum, 'Het kerspel Hoogland', *AAU*, I (1875) 141-160. Over Van Eeckhout zie J. H. Hofman, 'Renkum', *AAU*, XXXI (1906) 57.

Kaart van de rivier de Eem, (ca 1610). Detail met de kapel van Koelhorst. RAU, Topografische Atlas. Foto RAU.

ook een vinger in de pap hielden bij de beroeping der predikanten. Een der eerste maatregelen van de classis Amersfoort in 1619 was dan ook het besluit dat *om in absentie vanden predicant ten platten lande de gemeynte by een te houden ende eenich contentement te geven* de schoolmeesters na de gebruikelijke klokluidingen zouden voorgaan in het zingen van de psalmen en het lezen van de H. Schrift 60). De schoolmeester op Koelhorst, Gerrit Arentss., was echter katholiek en weigerde uit de Bijbel voor te lezen, een situatie die gedurende de 17e eeuw niet wezenlijk veranderde. Daar ook de gemeente te Leusden weer vrij spoedig werd opgeheven, waren de hervormde inwoners van het Hoogland voor hun godsdienstoefeningen aangewezen op de stad Amersfoort. Gezien de voortdurende aanwezigheid van katholieke priesters in de streek, was het met de protestantisering van de bevolking bedroevend gesteld. In de classikale vergaderingen wordt aanhoudend geklaagd over de *schuyelhoeken der papen*, waar *die grouwelicke affgoderije opentlyck bedreven wert*: in 1621 en 1628 zijn dat het huis Hogerhorst, niet ver van Koelhorst, en de hofstede Ooievaarshorst op het Heetveld te Leusden, in 1647 worden in het Sandhuysken in de buurschap De Hoeve op het Hoogland *alle Sondagen met het luiden van de clocke van Nikerck openbaere paepsche conventiculen gehouden* 61). Tot ergernis van de predikanten treden de maarschalk van Eem-

60) RAU, Classis Amersfoort, Acta, 15 sept. 1619 (Voortaan Acta).

61) Acta, 14 juni 1621 en 12 nov. 1628. De jezuïet Jorden van Wencom uit Amersfoort, die in 1636 aan de pest beweek, hield samenkomsten in buurschap De Hoeve, mogelijk het Sandhuysken, AAU, II (1876) 462-463. Zie over het Sandhuysken verder Acta, 14 nov. 1648 vlg. en G. Beernink, 'De Reformatie te Nykerk (1578-1628)', *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, XV (1912) 12.

land en de schout van het Hoogland hiertegen nauwelijks op. Het was duidelijk dat er iets moest gebeuren, wilde men het tij nog keren.

De heropening van de kapel

Er bleef voor de hervormden maar een weg open om de ongebreidelde papijsterij te bestrijden. Op 8 november 1653 constateerde de classis dat *de papen ontrent de quartieren van Amersfoort, en bijzonderlijk op ende ontrent het Hooge Lant, veele eenvoudige personen dagelijks meer ende meer in blindheit des pausdoms zijn houdende*, en dat zij *geen beeter middel heeft weeten te beraemen, als dat de capelle in Cuelhorst werde geopent, ende aldaer een predikant gestelt*. Zij besloot derhalve bij de Staten, het stadsbestuur van Amersfoort, de schout van Hoogland en die van de omliggende gerechten te informeren, of van hun kant niet een subsidie mocht worden verwacht voor het onderhoud van een predikant, en om *nae bevindinge van saecke van Haer Ed: Mog: [te] versoecken dat de voornoemde plaetse met een bequaem herder ende leeraer mach werden versorcht* 62). Maar ook dan was actieve medewerking van de kant van de overheid een vereiste.

In de eerste plaats diende een eind te worden gemaakt aan de illegale roomse bijeenkomsten en vervolgens de bevolking ongezoeten op de paapse dwalingen te worden gewezen 63). Vanzelfsprekend was daarvoor een krachtig optreden van de maarschalk van Eemland en van de schout van Amersfoort noodzakelijk en daarmee is direct het zwakke punt in de onderneming aangegeven. Tot nog toe had met name de maarschalk weinig goede wil getoond bij de aanpak van de roomse praktijken en in Amersfoort zaten de roomse geestelijken betrekkelijk veilig. De toekomst gaf in dit opzicht geen verbetering te zien, zodat het doel van de classis, de reformatie van het Hoogland, niet werd bereikt.

Daarnaast diende de hoge overheid, die in 1581 als beschermer van de ware religie de kerkgebouwen ter beschikking had gesteld van de hervormde eredienst met uitsluiting van alle andere religies, toestemming te verlenen voor de heropening van de kapel 64). Op 16 maart 1654 besluit de classis een rekest hiertoe bij de Staten in te dienen. Zij zal zelf zorg dragen voor de predikdiensten en de catechisatie op iedere zondag of minstens iedere twee weken, buiten bezwaar van de Statenkas. Een jaar later, 14 februari 1655, beschikken Gedeputeerde Staten in gunstige zin op het rekest van de classis 65). Een maand later, op 14 maart, wordt door de classis een lijst opgemaakt van broeders die bij toerbeurt de kapel zullen bedienen, en wel op alle zondagen en andere predikdagen. Vanaf de openstelling in 1655 tot de oprichting van een zelfstandige gemeente in 1838 is de Koelhorster kapel door de classis als een klassikale kapel bestuurd. Er was geen kerkeraad, eenvoudig doordat de gemeente te klein was, zodat diens taak werd waargenomen door de classis. Maar er was ook geen vaste predikant. De predikdiensten werden op aanwij-

62) Acta, 8 nov. 1653.

63) Projekt van kerkelijke middelen dienende tot weringe des pausdoms, RAU, Prov. Synode, Acta 1652.

64) Rengers Hora Siccama, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, 370 en 391.

65) RAU, Staten, nr. 264-60.

zing van de classis door predikanten van andere gemeenten of proponenten gehouden, maar al spoedig wordt deze taak geheel overgelaten aan Gisbertus Brakel, proponent te Amersfoort.

In 1656 verzoekt de classis de Staten om aan Brakel een onkostenvergoeding te betalen, wat Gedeputeerde Staten op 15 september 1657 evenwel afwijzen (66). In de volgende classikale vergadering rapporteert Brakel dat de weinige hervormde Hooglanders nu beducht zijn dat omwille van de kosten de bediening wel weer spoedig zal worden gestaakt, wat voor de classis aanleiding is te besluiten de Staten opnieuw om een vast stipendium voor Brakel te verzoeken. Op 16 november 1658 beschikken Gedeputeerde Staten op een rekest van Brakel zelf, waaruit blijkt dat hij niet alleen zondags, maar vaak ook op andere dagen te Koelhorst predikt, huisbezoeken aflegt of als ziekentrooster optreedt, bij welke gelegenheden hij *ook noodzakelijk in de herberge most maeltijt houden tot zijnen kosten, temeer nadien d'in- ende opgesetenen aldaer meest waren hevig van de Roomsche Religie*, waarvan hij gelukkig enkelen tot ledematen had weten te maken. Gedeputeerde Staten staan hem een eenmalige vergoeding van 36 gulden toe (67). Maar Brakel, *om de veelheyt der proponenten - - - geen avancement in dese provincie tegemoet siende*, deelt op 7 februari 1661 de classis mee, dat hij het rectoraat van de school te Bommel heeft aangenomen en verzoekt hem attestatie te verlenen (68). De classis bewilligt zijn verzoek en treft maatregelen voor de continuering van de diensten in de kapel. Daar Koelhorst eigenlijk parochieel onder Leusden ressorteerde en Leusden door de predikanten van Amersfoort werd verzorgd, was de classis van oordeel dat dezen ook de kapel van Koelhorst hoorden te bedienen. Na enkele voorlopige voorzieningen geschiedde aldus in de komende decennia (69).

Een minder vaste greep had de classis op het ambt van koster-schoolmeester. Op het platteland van de provincie Utrecht waren deze twee ambten meestal in één persoon verenigd. Als schoolmeester was deze bovendien belast met de taak van voorlezer of voorzanger tijdens de kerkdiensten (70). Het onderwijs richtte zich vooral op het leren van de christelijke gebeden, het zingen van de psalmen en het onderricht in de catechismus. Het is te begrijpen dat de classis het noodzakelijk achtte een zeker toezicht uit te oefenen op het optreden van deze semi-kerkelijke functionarissen, daar zij een belangrijke rol vervulden in het doorvoeren van de Reformatie. Zij werden evenwel benoemd door de burgerlijke overheid die in sommige gevallen toelagen uitkeerde. De classis examineerde de gegadigden op hun geloofsopvattingen en bekwaamheden (71). Vereisten waren lidmaatschap van de hervormde kerk en onderteke-

66) 30 juli 1656, RAU, Staten, nr. 232-28.

67) RAU, Staten, nr. 264-63.

68) I.v.m. een poging Brakel als predikant te Koelhorst door de Staten te doen aanstellen besluit de classis 8 nov. 1659 de scholarchen van Amersfoort te vragen een dergelijk verzoek te willen steunen, daar Brakel ludimagister is te Amersfoort. Gedeputeerde Staten verleenden Brakel op 30 januari 1661 twee jaar extra traktement, hem vooruit te betalen door de rentmeester van de gebeneficieerde goederen, omdat hij kennelijk in grote financiële nood verkeerde, 25 en 30 januari 1661, RAU, Staten, nr. 264-66.

69) In 1670 verhogen de Staten het traktement voor de bediening van 36 gulden naar 100 gulden, 28 juni 1670, RAU, Staten, nr. 232-33, en 1 januari 1671, RAU, Staten, nr. 264-76.

70) E. P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw*. Stichtse Historische Reeks III (Utrecht, 1977) 19-20.

71) *Idem*, 30, 96-98. Zo ook Arend van de Wetering, koster te Koelhorst, n.a.v. zijn verzoek hem

ning van de formulieren van enigheid. In 1654 hadden de Staten van Utrecht net een nieuwe schoolorde aangenomen, die met enkele kleine wijzigingen tot 1795 van kracht zou blijven 72).

De schoolmeesters op het Hoogland vóór 1655, schoolhoudend te Koelhorst, zijn ofwel openlijk katholiek of wel om der wille van hun broodwinning katholiserend in het gebruik van schoolboeken 73). Na de openstelling van de kapel wordt de kwestie evenwel acuut met het oog op het voorzangersambt, dat gewoonlijk door de schoolmeester werd vervuld. Er zijn op het Hoogland echter alleen paapse scholen, vermoedelijk een te Koelhorst en een te Emmeklaar 74), en dus geen hervormde schoolmeester. En de al even paapse koster is evenmin een geschikte kandidaat voor dit ambt 75). Zo ziet de classis zich gedwongen om een schoolmeester van elders als voorzanger te engageren. In 1655 en 1656 wordt meester Herman Trip, *bedienende alle Sondaegen de kercke tot Ceulhorst met voorlesen en singen*, een jaarlijkse traktement van 25 gulden uitbetaald uit de collecten 76). Zijn opvolger Wouter Janss. Backer is zeer waarschijnlijk schoolmeester te Amersfoort 77). De classis blijft aandringen bij de Staten op de verwijdering van de roomse schoolmeester op het Hoogland, tegelijk verzoekende dat *een gereformeerde schoolmeester int schoolhuijs vant Hoge lant onder Ceulhorst mochte worden ingevoerd, die oock met eenen het ampt van coster en voorleser aldaer zoude bedienen onder beneficie van een vast jaerlicks tractamentghen*, maar voorlopig zonder succes 78). Zonder medewerking van het overwegend katholieke gerecht, dat zich gedekt wist door een indifferente maarschalk van het Eemland, bleef het een lastig karwei veranderingen af te dwingen. Immers de Staten vertoonden weinig neiging controversiële maatregelen van bovenaf door te voeren, die onrust onder de bevolking zouden kunnen doen ontstaan. De benoeming van schoolmeesters was een zaak van het dorpsbestuur, waarin de katholieke boerenbevolking haar gods-

na benoeming door de heer van Hoogland als voorzanger te erkennen: *Men nam ook een proef van zijne gaven, tot het voorzangersampt, welke noch al tamelijk wierden bevonden*, Acta, 20 aug. 1732.

72) De Booy, *Weldaet der scholen*, 30-34.

73) Acta, 12 jan., 11 mei, 24 aug., 15 nov. 1620, 8 nov. 1636, 13 juni, 22 aug. 1637.

74) Paapse scholen op het Hoogland en Koelhorst, Acta, 22 aug., 15 nov. 1655, 11 nov. 1656, 9 nov. 1658. In 1661 is Wulphert Janss. schoolmeester op het Hoogland, RAU, Recht. Arch., nr. 1147 (akte van 12 mei 1661). Zijn kinderen worden vanaf 1661 gedoopt in de katholieke statie 't Zand in Amersfoort.

75) Nog in 1667 blijkt een paapse koster in functie te zijn, Acta, 11 nov. 1667. Deze door de kapelmeesters voor het begraven aangestelde en betaalde rooms katholiek is een ander dan de voorzanger-koster die door de classis wordt gesalarieerd. Pas in 1668 gelasten de Staten kapelmeesters de door de classis benoemde en door hen geadmitteerde Andries Casparsz. uit de kapelgoederen een jaartraktement van 25 gulden te betalen, RAU, Staten, nr. 232-33 (12 febr. en 22 juli).

76) Acta 15 nov. 1655, 12 maart, 11 nov. 1656. Hermen Trip tekent voor ontvangst van zijn salaris in juni 1656 als Harmen Luijcasz. Hij bedient de klassikale vergaderingen als *deurwaarder* of *deurwaghter onses classis* en komt als zodanig nog voor in 1671, wanneer hij tekent als Harmen Lucasz. Trebhen, RAU, Classis A'foort, nr. 350.

77) Acta, 10/11 nov. 1657. Wouter Janss. Backer, zoon van de Amersfoortse schoolmeester Jan Backer, wordt aldaar gedoopt 17 dec. 1616. Hij trouwt 11 jan. 1652 met Oetgen Morray, die in 1664 te Bunschoten hertrouwt met Aert Volckersz. Wouter Janss. wordt voor het laatst genoemd in de Acta van 14 juni 1659. Hij wordt opgevolgd door Thomas Thomasz., die in dezelfde vergadering twee rijksdaalders voor zijn diensten te Koelhorst krijgt uitbetaald. In 1661 tekent hij als Tomes Toniessen, koster van Koelhorst, voor ontvangst van zijn salaris, RAU, Classis A'foort, nr. 350.

78) Acta, 10/11 nov. 1657.

dienstige belangen wist gewaarborgd door haar geloofsgenoten. Hetzelfde gold voor de koster/doodgraver, die door de kapelmeesters werd aangesteld. Soms ging de katholieke bevolking echter te ver in haar vertoon van gehechtheid aan de oude roomse gebruiken, waardoor zij de hervormden tot heftige reacties probeerde. In zulke gevallen dreigde de rust en goede orde te worden verstoord en dat was dan aanleiding voor de overheid om krachtig op te treden. In de wintermaanden van 1663 werd op de zondagen door de boeren van het Hoogland op uitbundige wijze het bij plakkaat verboden ganstrekken, het papegaaischieten, het tonslaan *met of sonder kat* en andere vermaken bedreven. Voor hen waren deze wrede volksgebruiken een vorm van ontspanning na een week lang zwoegen. Natuurlijk riepen de predikanten schande over zoveel lichtzinnigheid op de dag des Heren, temeer daar de boosdoeners aanhangers waren van de verfoeide paapse religie. Op 3 februari liet het Hof van Utrecht aan alle schouten van het Eemland het bevel uitgaan om tegen deze extravagaties op te treden, zelfs wanneer de maarschalk van Eemland hiertoe uitdrukkelijk consent mocht hebben gegeven. Maar veel haalde dit verbod niet uit. Tijdens carnaval gingen de feestvierende boeren van het Hoogland echter over de schreef. Nadat de paapse koster hen de sleutel van de kapel had overhandigd, trokken zij in grote getale naar binnen, een speelman met zijn viool meutronend. Deze werd op de preekstoel geplaatst en met *groot getier* dansten en sprongen de dronken boeren op de ten gehore gebrachte deuntjes in het rond. Vervolgens werd een soort polonaise uitgevoerd, waarbij het belletje der armen de muziek van de viool ondersteunde. Bij het verlaten van de kapel, gepaard gaande met vechten en smijten, werden de banken nog eens stevig met modder en koedrek besmeurd, zodat de kapel de volgende zondag voor de dienst onbruikbaar was 79). Dit gebeuren, dat een tafereel van Adriaan van Ostade voor de geest roept, was de hervormden echt te bar. De classis wendde zich direkt tot het Hof van Utrecht, dat met ongewone snelheid en strengheid optrad. De schuldigen moesten een boete van 750 gulden betalen en tegen de speelman werd een arrestatiebevel uitgevaardigd. De classis, die zich hierover zeer verheugd toonde, probeerde het ijzer te smeden toen het nog heet was en verzocht de paapse koster en kapelmeesters door hervormden te doen vervangen. De koster had nl. niet alleen de kapel voor de boeren geopend, maar bij die gelegenheid ook nog vier ganzen doen trekken en de feestende boeren daarop getrakteerd en bovendien in zijn huis het jongspel doen houden 80). Als in 1667 de voorzanger Thomas Thomasz. is overleden verzocht de classis aan de Staten om admittie van Andries Casparsz. als voorzanger en koster, er op aandringend dat de nog steeds vrijelijk optredende paapse koster wordt verwijderd en diens salaris door kapelmeesters uitbetaald aan de hervormde Andries Casparsz. De Sta-

79) Acta, 13 maart 1663. De plakaten van de Staten van Utrecht tegen *masquerades* --- *Vasten-avondspeelen* ---, *als de ton slaan, de gans trekken* (5 maart 1641), tegen *bedelaryen, gesangen, cockerellen, op Kors- Nieuwe - Jaars ende drie Koningen-, als andere avonden ende dagen* (14 dec. 1643, vernieuwd 20 dec. 1661), en tegen *het ophangen van een ton, met of sonder kat, het schieten van papegay, en andere diergelyke danielheden, die namaals mogten geinventeert worden* (23 jan. 1657) in: *Groot Placaatboek*, I, 352-355.

80) Acta, 9 juni 1663.

ten honoreren deze keer het verzoek 81).

Toch was hiermee de weg niet helemaal vrijgemaakt voor de zo gewenste reformatie van het Hoogland. Op de eerste plaats hadden de Staten het gelijktijdige verzoek van de classis de roomse kapelmeesters te vervangen genegeerd, daar zij dit kennelijk een aangelegenheid van de burens achtten. Voorts bleef de maarschalk volharden in zijn lakse houding ten aanzien van de katholieke missionarissen. En ook het onderwijs bleef afgestemd op de wensen van de katholieke bevolking. Wouter Gijsbertsz., *doende professie van de gereformeerde religie*, geeft desalniettemin in 1671 onderricht aan de hand van roomse schoolboeken, natuurlijk op aandrang van de ouders, waarvan hij immers afhankelijk was voor zijn inkomsten 82). Is de koster-voorzanger een creatuur van de classis, de schoolmeester wordt voorlopig nog steeds aangesteld door het gerecht met alle risico's vandien 83). Pas vanaf het eind van de eeuw vinden benoemingen van schoolmeesters door de Staten plaats, na 1714 door de heren van Hoogland 84). In de 18e eeuw leidt dit tot één aanhoudende klacht over achterstallige salarissen, die uit de door deze heren beheerde kapelgoederen moesten worden betaald.

Tot aan de openstelling van de kapel werd de armenzorg op het Hoogland uitgeoefend door burgerlijke armmeesters. Dezen werden benoemd door het gerecht en buurmeesters en waren ook aan dezen rekenplichtig 85). Na 1655 nam de classis de zorg voor de hervormde armen voor haar rekening. Daartoe werd de opbrengst uit de collecten in de kapel bestemd, tot 1668 na aftrek van het traktement van de voorzanger en de klokluider 86). In 1694 ontstaat een conflict tussen de diakenen van Amersfoort en de classis over het beheer van de gecollecteerde penningen. De diakenen vinden dat, zolang Koelhorst vanuit Amersfoort wordt bediend, deze bij hen horen te berusten. Maar de classis weigert hier op in te gaan, omdat Koelhorst een classikale kapel is en de collecten door de dienstdoende predikant naar eigen inzicht dienen te worden verdeeld. De diakenen, bij wie ook andere grieven tegen de Amersfoortse predikanten een rol speelden, weigeren op hun beurt vanaf dat moment nog bij te dragen aan de subsidie voor de noodlijdende kerken. Pas in 1699 leggen zij zich neer bij een compromis, waarbij de classis formeel de zeggenschap

81) Acta, 20/21 aug. 1667. Zie verder noot 75. Andries Casparsz. Spoor blijkt in 1698 overleden en wordt opgevolgd door Willem van Domselaar, schoolmeester te Amersfoort, RAU, Heerl. Hoogland, nr. 43, en Staten, nr. 349-47. Na diens overlijden in 1732 volgt hem op Arend van de Wetering, die als *een seer slecht subject* door de classis wordt gecensureerd, Acta, 16 aug. 1758. Everard Wittert, heer van Hoogland verving hem door Evert Gijsbertsz. van de Geest, schoolmeester op het Hoogland, Acta, 13 juni 1759. Deze overlijdt in 1768. Na lang aandringen van de classis benoemt Everard Wittert in 1771 Isaac Zeldenrijk tot voorzanger en Gijsbert Lubbertse van Willigenburg tot koster-doodgraver, RAU, Heerl. Hoogland, nr. 43.

82) Acta, 14 nov. 1671.

83) Aanstellingen door de gerechten van Hoogland en Duist, De Haar en Zevenhuizen van Hendrick Jacobsz., 2 nov. 1682, en door het gerecht van Hoogland van Joannes Jurriaan Sponsus, 21 nov. 1693, RAU, Recht. Arch., nr. 1147. Klachten, Acta, 10 maart, 9 juni, 3 nov. 1685, 10 maart 1686.

84) Admissie van Jan Salomonse, 27 april 1694, RAU, Staten, nr. 349-45; Idem Anthoni Jorissen van Rijswijk, 4 aug. 1702, RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24.

85) Rekeningen van het burgerlijk armbestuur over de jaren 1685-1744 in GA A'foort, Archief gemeente Hoogland.

86) Acta, 21 aug. 1656, 10/11 nov. 1657.

De kapel van Koelhorst met het huis van de heer van Koelhorst, (ca 1740). Ets door H. Schouten, RAU, Topografische Atlas. Foto RAU.

over de collecten van Koelhorst aan zich houdt 87). Trouwens, vanaf begin 18e eeuw wordt de bediening niet meer uitsluitend door de Amersfoortse predikanten verricht, maar ook door die van Bunschoten, Baarn, Soest en andere omliggende gemeenten. De classis heeft zich dan ook nooit aan haar taak als armbestuur van de hervormden op het Hoogland onttrokken. In de tweede helft van de 18e eeuw is een toename te bespeuren van door haar bedeelde Hooglanders.

Bij de openstelling van de kapel kreeg de classis te maken met de kapelmeesters, verantwoordelijk voor het onderhoud van kapel en kerkhof. De Staten hadden nooit getornd aan de positie van de kerkmeesters noch aan de bestemming van de onder hun beheer staande kerkfabriek. Alleen in de kerkorde van 1612 was over de verkiezing van de kerkmeesters de bepaling opgenomen dat deze behoorde te worden gedaan door personen, *doende professie van de Gereformeerde Religie*. In latere jaren wordt hierover gezwezen 88). In het Sticht is in de meeste gevallen de benoeming van kerkmeesters een aangelegenheid gebleven van de parochianen of de lokale heer, soms met inspraak van de predikant 89). In plaatsen, waar de hervormden een minderheid uitmaakten, waren katholieke kerkmeesters een normaal verschijnsel. Te Koel-

87) Acta, 13 maart 1694, 14/15 maart 1699.

88) *Groot Placaatboek*, I, 367 en 375 vlg.

89) Rengers Hora Siccama, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, 375.

horst was het al niet anders. Gedurende de gehele Republiek wordt in de klassieke vergaderingen geklaagd over roomse kapelmeesters, zonder dat voor dit probleem een oplossing wordt gevonden. Dit beeld wordt bevestigd door de enkele namen die zijn overgeleverd. In 1625 benoemen de *gemene curatoren* van de kapel Jacob van Westrenen Jacobsz. tot rentmeester in plaats van jonker Clemens van Spuelde 90). Beiden waren katholiek. De rekening van 1641 van de kapelmeesters Hendrik van Wijnbergen op Hogerhorst, Anthoni Evertsen en Jan Wilmse op Onstede wordt mede ondertekend door Reinier van Ingen, rentmeester van de kapel. Ook Reinier van Ingen is katholiek, notaris te Amersfoort en, als in 1656 de classis bij hem informeert naar de inkomsten van de kapel, secretaris van Hoogland en van Soest, bovendien schout van Isselt 91). Na zijn dood in 1684 benoemen kapelmeesters en geërfden de katholieke Amersfoortse notaris Hendrik van Zevender tot zijn opvolger. Een van de kapelmeesters, Cornelis Sinapius, schout van Hoogland, was overigens wel hervormd. In 1717 wordt Van Zevender door Johan Frederik Teeckman, de protestantse heer van Hoogland, die zich beriep op een rondschrijven van de Staten van 1714 om de paapsgezinde overheidsdienaren te vervangen, ontslagen en vervangen door diens broer Julius Teeckman 92).

Tijdens het proces, dat vanaf 1717 werd gevoerd tussen Johan Frederik Teeckman en de geërfden van Koelhorst, voerden de laatsten aan dat de benoeming van kapelmeesters altijd bij hen had berust. Teeckman bestreed dit en hield vol dat het recht hiertoe door de Staten als heer van Hoogland naar schout en schepenen was gedelegeerd. Daartoe beriep hij zich op een resolutie van het gerecht van 22 mei 1621, waarin werd besloten dat de aanstelling van de twee kapelmeesters voortaan door het gerecht zou geschieden 93). Maar daar in de gerechtelijke protocollen geen verdere benoemingen worden aangetroffen, moeten we aannemen dat de geërfden gewoon op de oude voet zijn doorgegaan. Overigens werd Teeckman in 1726 door het Hof van Utrecht op dit punt in het gelijk gesteld. Doordat hij echter al in 1737 de heerlijkheid doorverkocht aan de katholieke Adriaan Wittert, zal ook de aanstelling van katholieke kapelmeesters wel weer gebruikelijk zijn geworden.

Over de bezittingen van de kapel en de inkomsten, waaruit de onkosten van het onderhoud en na 1668 het traktement van de voorzanger-koster moesten worden betaald, weten we vóór de 18e eeuw niet zoveel. Zij bestonden voornamelijk uit landerijen en de huuropbrengsten daarvan. Bovendien waren er extra-ordinaris opbrengsten uit de verkoop van hout en de begraafgelden. Over de vóór-reformatorische periode zouden we meer te weten hebben kunnen komen uit het „Kerkeboek”, dat nog in de 18e eeuw onder kapelmeesters berustte, maar sindsdien is verloren gegaan. We weten dat hierin alle rekeningen vanaf 1589 waren ingeschreven alsmede een aantal akten van vóór 1580. Iets van de inhoud kennen we, doordat het „Kerkeboek” in 1717 als bewijs-

90) 'Kerkeboek', aangehaald tijdens het proces van 1717 en volgende jaren, RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24-25.

91) 'Kerkeboek'; Acta, 12 maart 1656. Van Ingen was secretaris van Hoogland 1643-1674, van Baarn 1645-1649, en van Soest vanaf 1645, RAU, Staten, nr. 349-24 en 349-25.

92) RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24-25.

93) RAU, Recht. Arch., nr. 1147. De in dat jaar benoemde kapelmeesters waren Jan Jansz. aan de Slage en Evert Gheritsz.

last tijdens het reeds genoemde proces heeft gediend, maar de aanhalingen eruit zijn onvolledig en uiteraard uit de tweede hand. Uit de schaarse gegevens weten we dat na de Reformatie het kapelbezit van samenstelling is veranderd. In 1501 was de kapel in het bezit van 3½ dammaten land te Bunschoten 94). Dit ver weg gelegen land wordt in 1653 afgestoten om een stuk land bij de kapel te kunnen aankopen voor 1000 gulden 95).

Een ander perceel bouwland, gelegen over de Koelhorster weg, was al in 1649 door kapelmeesters voor 1000 gulden aangekocht van Elbert Dirks, waarvan direkt 600 gulden waren betaald en 400 gulden tegen 4% als schuld was blijven staan 96). Volgens de oudst bewaarde rekening van rentmeester Hendrik van Zevender over 1713-1715 behoorden ook nog de boerderij naast de kapel met wat grond tot de kapelgoederen en een rente van een gulden uit de molen op Den Ham. Mogelijk dat deze boerderij deel heeft uitgemaakt van de oorspronkelijke dotatie van de kapel. Waaruit deze heeft bestaan is evenwel niet meer vast te stellen. De 18e eeuwse situatie vinden we in de eerste kadastrale optekeningen rond 1830 ongewijzigd terug. De totale oppervlakte van het land van de kapel bedraagt dan ruim twee ha.

Kapelmeesters waren verantwoordelijk voor het onderhoud van kapel en kerkhof. Vóór de heropening in 1655 hebben zij zich gewetensvol van deze taak gekwetend, klaarblijkelijk er op speculerend dat de kapel eens weer ter beschikking zou komen van de katholieke eredienst. Op 28 mei 1641 besluiten zij het torentje te vernieuwen. Het was half vergaan en het viel te vrezen dat het een flinke storm niet zou overleven. De kosten zouden worden bestreden uit de opbrengst van het hout van de bomen rond de kapel, en, mocht dat niet toereikend zijn, uit de invordering van uitstaande schulden. Om deze aderlating enigszins op te vangen werd op 29 juni 1642 *eene ordre op het luyden van de klok in de Capelle en het salaris van dien* afgekondigd 97).

Onder de heer van Hoogland, die krachtens vonnis van het Hof in 1726 het beheer van de kapelgoederen aan zich had getrokken, trad een periode van schromelijke verwaarlozing in. Als de classis Adriaan Wittert hierover aanspreekt, laat deze via zijn zaakwaarnemer Wantenaar weten dat de geërfdens van Hoogland maar voor de restauratiekosten moeten opdraaien 98). Een half jaar later, 11 december 1747, slaat de storm waarvoor men in 1641 zo bevreesd was toe. De schade is zo groot dat de kapel voor de eredienst onbruikbaar is geworden: de ramen zijn ingewaaid, het dak op verschillende plaatsen ingestort en de muurnaden vertonen scheuren 99).

De classis wendde zich tot de Staten, die Everard Wittert - zijn vader Adriaan was in 1748 gestorven - gelastten de geërfdens van Hoogland te doen convoceeren. Dezen kwamen op 4 mei 1752 in grote getale bijeen in het gerechtshuis

94) Manuaal van het morgengeld 1501, RAU, Staten, nr. 51, fol. 178r; manuaal van het oudschildgeld 1536, Idem, nr. 142-1, fol. 79v.

95) Resol. Ged. Staten 9 dec. 1653, RAU, Staten, nr. 264-58. Volgens de kapelmeesters bedragen de jaarlijkse inkomsten van de kapel 110 gulden, waarvan zij na aflossing van de rente van 1000 gulden het onderhoud en reparatie van het torentje moeten bekostigen.

96) 'Kerkeboek'. Volgens opgave van Reinier van Ingen aan de classis bedroegen de inkomsten van de kapel 88 gulden minus 20 gulden rente over 400 gulden, Acta, 15 sept. 1657.

97) Bunschoten, Archief polder De Drie Sluizen, nr. 1; RAU, Heerl. Hoogland, nr. 24-25.

98) Acta, 14 juni, 16 aug. 1747.

99) Acta, 21 aug. 1748.

De Kapel van Koelhorst zoals zij er uit zag na de storm van 1747. Ets door Hendrik Spilman naar Jan de Beijer. RAU, Topografische Atlas. Foto RAU.

op Den Ham, sommigen zelfs helemaal van Amsterdam en Utrecht. Maar de verzamelde geërfden, die voor het overgrote deel katholiek waren, voelden er weinig voor de kosten te dragen van het herstel van een kapel, die door andersdenkenden werd gebruikt. Die van Emmeklaar beriepen zich er op dat zij niet onder de jurisdictie van Hoogland vielen, de Hooglanders schoven de verantwoordelijkheid door naar de geërfden van Koelhorst, die immers nog niet zo lang tevoren hun rechten op de kapel hadden verdedigd 100). De zaak bleef slepende totdat in 1758 de Staten, na voorzichtig aandringen van de classis en een rekest door de hervormde ingezetenen van het Hoogland, besloten de kosten van herstel te doen betalen uit het fonds van de gebeneficeerde goederen. Eindelijk werd op 22 april 1759, bijna 12½ jaar na het fatale noodweer, de kapel opnieuw ingewijd door ds. Joannes Halewijn, predikant te Bunschoten, die preekte op de woorden van Jacobus, Hand. 15, vers 16 en 17:

Na deezē zal ik wederkeeren, ende weder opbouwen den Tabernakel Davids, die vervallen is.

De katholieke Everard Wittert, die ongetwijfeld op seigneuriale wijze zijn rechten op de kapel wenste te onderstrepen, deed bij die gelegenheid de kapel twee bijbels cadeau, een in folio en een in quarto, alsmede een psalmboek met de Formulieren (101).

De religieuze verhoudingen op het Hoogland waren toen al lang gestabili-

100) Bunschoten, Archief polder De Drie Sluizen, nr. 1. Dat de parochianen werden aangesproken voor herstel van hun kerk was niet ongebruikelijk, Rengers Hora Siccama, *Geestelijke en kerkelijke goederen*, 136-137.

101) Ibidem; Acta, 13 juni 1759. Om te laten merken dat het haar ernst was verhoogde de classis de boetes wegens verzuim van drie tot tien gulden, Acta, 16 aug. 1758.

seerd. Nog eenmaal verheft de classis haar stem om te protesteren tegen de opdringerige manier waarop de roomsen trachten hervormden tot hun geloof over te halen. Vooral boerenknechten en -meiden, in dienst van roomse boeren, waren hiertoe gemakkelijk te pressen. We horen nu ook iets over de wijze waarop de catechisatie op het Hoogland plaatsvond: 's winters vooral in de school op het Hoogland, waar meester La Bok echter weinig werk maakte van het onderricht in de christelijke beginselen; voor de jongelingen gebeurde dit 's woensdags ten huize van de predikanten van Amersfoort, Bunschoten of Soest. De procureur-generaal van het Hof van Utrecht, waarbij men zijn beklag doet over deze geloofsovergangen, antwoordt echter dat deze zaken niet onder de wetten van het land vallen en hij dus daarin niet competent is (102). Doch afgezien van dergelijke incidentele interconfessionele fricties doen zich geen wezenlijke verschuivingen meer voor in de godsdienstige verhoudingen van het Hoogland. Een groepje getrouwen weet zich met de behulpzame hand van de classis te handhaven temidden van een katholieke omgeving.

Het kapelletje dat zo lang de verstrooide broeders en zusters bijeengehouden had, verliest met de oprichting van een zelfstandige gemeente in 1838 en de bouw van een nieuwe, grotere kerk in 1843, na vijf eeuwen zijn functie als bedehuis en siert sindsdien nog slechts het landschap met zijn eenvoudige, doch karakteristieke contouren.

102) Acta, 11 maart, 10 juni, nov. 1772.